

DOI: http://dx.doi.org/10.12775/AUNC_PED.2025.004

Celina Czech-Włodarczyk

Wydział Pedagogiki

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

ORCID: 0000-0002-1134-7021

email: c.czech@ukw.edu.pl

Magdalena Cuprjak

Wydział Filozofii i Nauk Społecznych

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID: 0000-0002-0927-4927

email: mcuprjak@umk.pl

**ORGANIZACJE MŁODZIEŻOWE
I SPOŁECZNA INKLUZJA:
DYSKURS I PRAKTYKI PARTYCYPACYJNE**

**Youth Organizations and Social Inclusion:
Discourse and Participatory Practices**

Streszczenie

W niniejszym artykule analizujemy, jak organizacje młodzieżowe działające w Polsce kształtują i realizują działania inkluzyjne w swoim dyskursie i praktykach partycypacyjnych. Wcześniejsze badania wykazały, że w dyskursie organizacji można odnaleźć różne stopnie inkluzji społecznej, od formalnego dostępu do równych szans po pełne wykorzystanie potencjału młodych ludzi. Do badania wybrałyśmy cztery organizacje młodzieżowe: AIESEC Polska, CI UNESCO, ATD Czwarty Świat oraz CIM Horyzonty, których dokumenty

i wpisy internetowe poddano jakościowej analizie treści. Ustalenia wskazują, że najwięcej wskaźników inkluzji pojawiło się w przypadku organizacji ATD Czwarty Świat, a w dyskursie dominowały aspekty związane z dostępem, uczestnictwem i rozwojem potencjału ludzkiego. Wyniki podkreślają potrzebę świadomego kształtowania praktyk inkluzywnych, aby unikać powierzchownej symbolicznej inkluzji i zapewnić rzeczywiste wsparcie marginalizowanych grup młodzieży, co stanowi klucz do skutecznej integracji społecznej.

Słowa kluczowe: inkluzja społeczna, dyskurs, organizacje młodzieżowe, praktyki partycypacyjne, strategia jakościowa

Abstract

In this article we analyse how youth organisations operating in Poland shape and implement inclusive activities in their discourse and participatory practices. Previous studies have shown that different levels of social inclusion can be found in the discourse of organizations, from formal access to equal opportunities to the full use of young people's potential. We selected four youth organizations for the study: AIESEC Polska, CI UNESCO, ATD Czwarty Świat and CIM Horyzonty, whose documents and online posts were subjected to qualitative content analysis. The findings indicate that the highest number of inclusion indicators appeared in the case of ATD Czwarty Świat, and the discourse was dominated by aspects related to access, participation and development of human potential. The results emphasize the need for conscious shaping of inclusive practices in order to avoid superficial symbolic inclusion and provide real support for marginalized groups of youth, which is key to effective social integration.

Key words: social inclusion, discourse, youth organizations, participatory practices, qualitative research

Wprowadzenie

W artykule analizujemy wyniki badań dotyczących przejawów inkluzji społecznej w dyskursie organizacji młodzieżowych działających w Polsce, bazując na danych zebranych w projekcie „Heterotopie

obywatelstwa”^{*}. Badania licznych autorów zwłaszcza z zakresu pedagogiki specjalnej i społecznej (Dryżałowska i in. 2018) wykazały, że inkluzja może być definiowana jako proces zapewniania równych szans i możliwości uczestnictwa wszystkim młodym ludziom, niezależnie od ich różnic pod względem płci, pochodzenia społecznego, etnicznego, religii, niepełnosprawności, orientacji seksualnej czy innych cech. W praktyce oznacza to tworzenie środowiska, w którym każdy młody człowiek czuje się akceptowany, doceniany i ma możliwość aktywnego uczestnictwa w działaniach, decydowaniu i rozwoju osobistym. Inkluzja obejmuje zarówno dostosowywanie form i metod pracy, jak i promowanie wartości tolerancji, równości i szacunku wobec różnorodności.

W artykule analizujemy stopnie inkluzji społecznej opisane przez Jennifer Gidley, Gary’ego Hampsona, Leone Wheeler i Elleni Bereded-Samuel (2010), obecne w dyskursie medialnym (głównie we wpisach na Facebooku i na oficjalnych stronach internetowych organizacji) oraz dokumentach zastanych (statutach, sprawozdaniach, newsletterach) czterech organizacji młodzieżowych: ATD Czwarty Świat, CIM Horyzonty, CI UNESCO oraz AIESEC Polska.

Założenia teoretyczne

Inkluzja społeczna jest ideą rozwijaną w różnych dyskursach społecznych, edukacyjnych, politycznych i teologicznych. Ma ona charakter wieloaspektowy i interdyscyplinarny (Witten 2021).

Inkluzja zawsze jest procesem o wymiarze indywidualnym i społecznym. Oznacza z jednej strony dążenie do zaspokojenia potrzeb jednostki (grupy) mniejszościowej bądź marginalizowanej, z drugiej – zmianę w grupie większościowej lub w szerszym systemie społecznym. Nie chodzi tu o proste dołączenie jednostek do istniejącego systemu społecznego ani o powstanie nowego (pod)systemu, tylko o nową jakość dotychczasowego. Jednak zarówno jednostka (grupa), jak i większa

^{*} Artykuł jest częścią szerszego projektu badawczego pt. „Heterotopie obywatelstwa. Dyskurs edukacyjny i pedagogie militaryzacji w przestrzeniach organizacji młodzieżowych. Ujęcie analityczno-krytyczne i porównawcze”, realizowanego w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki (nr 2019/35/B/HS6/01365).

społeczność mają pewne cechy, zasoby, motywacje do działania, własne rozumienie zdarzeń i sytuacji, które mogą stać ze sobą w sprzeczności.

Inkluzja społeczna, jak podkreśla Władysław Dykciak (2008), oznacza aktywny udział jednostek w życiu społeczeństwa, zapewniający im równość szans i dostęp do różnych jego aspektów. Odnosi się ona do możliwości uczestnictwa w życiu społecznym i kulturalnym, podejmowania decyzji, które dotyczą danej osoby, dokonywania samodzielnych wyborów, nawiązywania relacji z innymi, a także do dostępu do płatnej pracy i możliwości dochodzenia własnych praw. Jak zauważa Grażyna Dryżałowska (2019), inkluzja społeczna jest procesem wieloaspektowym, uwarunkowanym wieloma czynnikami, i charakteryzuje się dużą złożonością oraz niepewnością co do skuteczności działań mających na celu jej promowanie.

Ponadto, jak podkreśla Piotr Broda-Wysocki (2012), inkluzja społeczna jest często błędnie postrzegana jako proste przeciwieństwo wykluczenia, czyli jako proces włączania i dołączania. Taki pogląd jest jednak nadmiernym uproszczeniem, ponieważ działania na rzecz inkluzji często są podejmowane w miarę możliwości, a nie zawsze ściśle odpowiadają obserwowanym i definiowanym zjawiskom wykluczenia. Ponadto oś obejmująca kwestie inkluzji i ekskluzji, jak również różne wskaźniki integracji społecznej skupiają się na zdolności jednostki do nawiązywania kontaktów społecznych. Te zdolności, rozumiane jako transferowalne kwalifikacje, mają kluczowe znaczenie – im szerszy zakres tych umiejętności, tym większa jest szansa na pełniejszą integrację społeczną, natomiast ich ograniczenie zwiększa ryzyko wykluczenia i ogranicza możliwości uczestnictwa w życiu społecznym.

Przejsie od działań inkluzyjnych do ekskluzyjnych może być rozproszone i niejednoznaczne. Dobrze widać to na przykładzie podejścia neoliberalnego, które z jednej strony ma charakter włączający, na zasadzie ułatwienia dostępu, ale celem jest udział w gospodarce kraju bez uwzględnienia indywidualnych aspiracji człowieka. Ponadto oba pojęcia są zależne od kontekstu życia takiego jak np. kraj, region, kultura, dostępne instytucje czy zasoby społeczne (Silver 2015).

W artykule skupiamy się na inkluzyjnych praktykach partycypacyjnych obecnych w dyskursie działających w Polsce organizacji młodzieżowych. Wpisując działalność organizacji młodzieżowych w zakres

wytyczonych przez Organizację Narodów Zjednoczonych Celów Zrównoważonego Rozwoju 2030, dotyczących zwłaszcza redukcji nierówności oraz równości płci (<https://www.un.org.pl/>), organizacje powinny dążyć do inkluzji, zapewniając łatwy dostęp do swoich programów dla wszystkich młodych ludzi, angażując różnorodne grupy i oferując wsparcie dla tych, którzy znajdują się w trudnej sytuacji społecznej. Z drugiej strony, działania ekskluzywne mogą wynikać z nieświadomej dyskryminacji, braku dostępności, specyficznej kultury organizacyjnej oraz niewystarczającego wsparcia dla młodzieży z marginalizowanych grup. Organizacje młodzieżowe możemy zatem postrzegać jako przestrzeń do kształtowania nowej świadomości jednostkowej i społecznej, w której podstawowym wyznacznikiem jest wrażliwość inkluzyjna jako stała praktyka życia.

W naszych badaniach ważny był przede wszystkim dyskurs, w ramach którego możemy odnajdywać i interpretować praktyki partycypacyjne mające charakter inkluzyjny. Zauważyliśmy bowiem, że organizacje młodzieżowe często kształtują i promują własną tożsamość, opartą na wartościach takich jak solidarność, wolność, równość czy zaangażowanie społeczne. Dyskurs wokół tych elementów pomaga budować wspólne poczucie przynależności i motywuje młodych ludzi do aktywności.

W ramach dyskursu organizacji młodzieżowych często pojawiają się również narracje zachęcające do działania, podkreślające znaczenie młodzieżowego głosu oraz jego wpływu na zmiany społeczne. Te elementy służą mobilizacji młodych do uczestnictwa w projektach, wolontariacie czy inicjatywach społecznych. Dyskurs w organizacjach młodzieżowych często zawiera wizje rozwoju społecznego, edukacji, równości czy ekologii. Wyrażanie tych celów pomaga wyznaczać kierunki działań, przyciągać nowych członków i budować długoterminową strategię rozwoju organizacji.

Działania inkluzyjne organizacji młodzieżowych interpretujemy z perspektywy krytycznej analizy dyskursu w ramach studiów nad dyskursem opisanych przez Helenę Ostrowicką (2022). Jak zaznacza autorka, rozwój studiów nad dyskursem wyrasta z uznania, że jednym z kluczowych przedmiotów zainteresowań nauk humanistycznych i społecznych jest kwestia „znaczenia”, a specyfika tego obszaru badań

wynika z definiowania znaczenia w kategoriach skontekstualizowanych praktyk społecznych. Ponadto autorka, powołując się na publikację Johannes Angermüllera, Ruth Wodak i Dominique’a Maingueneau (2014), wskazuje, że badania dyskursu to podejście badawcze oparte na (re)konstrukcji znaczeń, uwzględniającej trzy elementy: język, kontekst i praktykę społeczną (Ostrowicka 2022, s. 32–33).

Ostrowicka szczegółowo opisuje te trzy elementy: „Język” oznacza tutaj materiał semiotyczny w najszerszym tego słowa znaczeniu – zbiór symboli – i jako taki może składać się z wypowiedzi pisanych, ustnych, audiowizualnych. „Praktyka społeczna” odnosi się do konkretnych sposobów używania i przetwarzania języka. Obejmuje wszystko, co może zaistnieć między uczestnikami dyskursu. Z kolei „kontekst” odnosi się do otoczenia, sytuacji lub wiedzy (np. indywidualnej lub społecznie podzielanej) dostępnej dla uczestników dyskursu lub w ramach określonych formacji dyskursywnych (tamże, s. 39).

W niniejszym artykule działalność organizacji młodzieżowych aktywnych w Polsce rozpatrujemy także z perspektywy tych trzech elementów dyskursu: języka, praktyki społecznej oraz kontekstu, co pozwala na głębsze zrozumienie ich funkcjonowania i wpływu.

Organizacje młodzieżowe posługują się różnorodnym językiem semiotycznym, obejmującym symbole, slogany, hasła, a także różnorakie formy wypowiedzi – pisane (np. plakaty, broszury), ustne (np. spotkania, przemówienia) czy audiowizualne (np. filmy, memy, media społecznościowe). Ten język służy do przekazywania wartości, identyfikowania się z grupą oraz mobilizacji jej członków i sympatyków. Przykładowo, użycie określonej symboliki, skrótów czy kolorów może tworzyć silne więzi i wyrażać przynależność do określonych subkultur lub ideologii.

Z kolei w ramach praktyki społecznej działalność młodzieżowych organizacji obejmuje sposoby, w jakie uczestnicy używają i interpretują język, a także konkretne działania, które podejmują. Należą do nich: organizacja spotkań, protestów, kampanii społecznych, tworzenie materiałów promocyjnych czy uczestnictwo w dyskusjach na forach internetowych. Te praktyki są wyrazem aktywnego zaangażowania, wymiany informacji i budowania wspólnoty, np. organizacja wydarzenia może wymagać wspólnego języka komunikacji, ustalania symboli czy rytuałów, które wzmacniają poczucie przynależności.

Bardzo ważny jest też kontekst, w którym działają organizacje młodzieżowe. Obejmuje on otoczenie społeczne, polityczne, kulturowe oraz dostępne zasoby wiedzy. Działalność młodzieżowa może być kształtowana np. przez lokalne tradycje, poziom dostępności mediów, sytuację polityczną czy poziom społecznej świadomości. W kontekście społecznym młodzieżowe inicjatywy mogą odwoływać się do aktualnych problemów społecznych, a ich przekazy i praktyki są interpretowane w świetle istniejącej wiedzy i norm społecznych. W sytuacji, gdy dostęp do informacji jest ograniczony, język i praktyki mogą przyjąć bardziej symboliczne lub subkulturowe formy, dostosowane do specyficznych warunków.

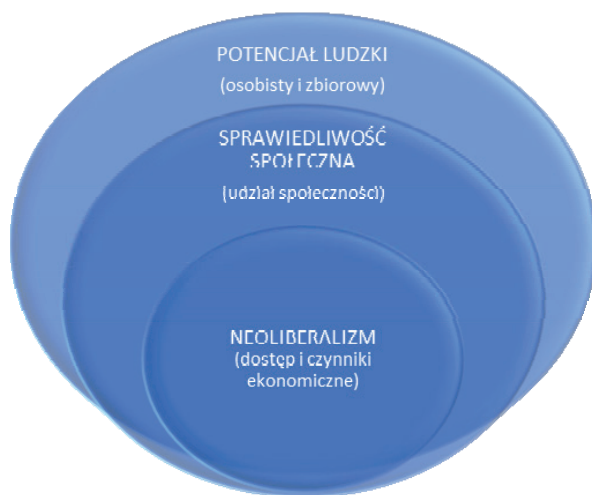
Inkluzja społeczna w ramach organizacji młodzieżowych jest procesem złożonym, który można analizować poprzez pryzmat języka, praktyk społecznych i kontekstu. Wspólnie tworzą one ramy, w których młodzież wyraża swoją tożsamość, angażuje się społecznie i wpływa na otoczenie. W badaniach organizacji młodzieżowych oznacza to, że język i narracje można postrzegać jako generujące różne koncepcje, obiekty i pozycje podmiotowe w obrębie organizacji i między nimi (Hardy, Phillips 2004).

Ponadto proponujemy, aby w badaniu inkluzji społecznej w odniesieniu do organizacji młodzieżowych uwzględnić jej stopnie, według schematu zaproponowanego przez Gidley, Hampsona, Wheeler, Berred-Samuel (2010). Według tych autorów największa interpretacja inkluzji społecznej dotyczy neoliberalnej koncepcji włączenia społecznego jako dostępu; szersza interpretacja traktuje ideę sprawiedliwości społecznej włączenia społecznego jako uczestnictwa; podczas gdy największa interpretacja obejmuje perspektywę ludzkiego potencjału włączenia społecznego jako upoważnienia (rys. 1).

Pierwsza, a jednocześnie najwięcej rozumiana płaszczyzna związana jest z ideologią neoliberalną (*neoliberalism*), gdzie główną rolę odgrywają interesy ekonomiczne i wyrównywanie szans jako redukcja niedoborów umiejętności i/lub wzrostu gospodarczego (tamże, s. 2).

Zwiększanie inkluzji społecznej opiera się na rozwijaniu kapitału ludzkiego oraz wyrównywaniu szans w celu wspierania wzrostu gospodarczego kraju. Według Manfreda B. Stegera główne zasady neoliberalizmu poza wprost wymienianym wzrostem gospodarczym obejmują m.in. wolny rynek, indywidualny wybór, redukcję regulacji rządowych

i orędownictwo ewolucyjnego modelu rozwoju społecznego zakotwiczonego w doświadczeniu Zachodu i mającego zastosowanie na całym świecie (Steger, za: Gidley i in. 2010, s. 3). Natomiast odnosząc się do edukacji, ważna jest kwestia dostępu np. do szkolnictwa wyższego. Z tej perspektywy dostęp może być uważany za wystarczający wyraz inkluzji społecznej (tamże).

Rys. 1. Stopnie inkluzji według J. Gidley i in.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Gidley i in. 2010, s. 3.

W związku z praktykami utowarowienia, akumulacji kapitału i pomnażania zysków, które wymieniane są w kontekście neoliberalizmu (Kargulowa 2015, s. 8) powstaje „człowiek o trzech obliczach zlewających się w jedno: gorliwego producenta, namiętnego konsumenta i człowieka wybrakowanego” (Potulicka, Rutkowiak 2012, s. 10).

Druga płaszczyzna, obejmująca pierwszą, wiąże się z ideą sprawiedliwości społecznej (*social justice*), z prawami i godnością każdego człowieka. Głównym jej celem jest umożliwienie wszystkim ludziom pełnego uczestnictwa w społeczeństwie z poszanowaniem ich godności (Gidley i in. 2010, s. 4). Inkluzja społeczna oznacza w tym kontekście możliwość zaangażowania się w istotne działania o różnym zasię-

gu – od najbliższej społeczności w środowisku lokalnym do poziomu globalnego (Saunders i in., za: tamże).

Jednym z aspektów sprawiedliwości społecznej w szkolnictwie wyższym jest tworzenie „synergii partnerstwa”, które opiera się na takich teoriach, jak: złożoność relacji, procesy uczenia się, sieciowe podejście oraz badania partycypacyjne, uwzględniające wspólne interesy, prawa i obowiązki (tamże). Można zauważyć, że w tej przestrzeni zachodzą procesy wzajemnej współpracy i wspólnego doświadczenia. Co również istotne, „w przeciwieństwie do redukcjonistycznych form integracji promowanych przez neoliberalizm, interpretacje społecznej sprawiedliwości w zakresie inkluzji społecznej obejmują złożone integracje obejmujące dialog partycypacyjny wynikający z pełnej ekologii interesów niezależnie od władzy” (tamże).

Zygmunt Ziemiński (za: Stoiński 2018, s. 116) definiuje sprawiedliwość społeczną przez pryzmat kilku centralnych cech, takich jak „ograniczanie możliwości skrajnego zróżnicowania członków społeczeństwa, przyjmowanie formuł niezbyt radykalnie odbiegających od formuł egalitarystycznych, przyjmowanie koncepcji, w której każdemu należy udzielić pomocy w zaspokajaniu istotnych potrzeb, jeśli nie jest on w stanie zaspokoić ich własnymi siłami, oraz, że ta pomoc w szczególności dotyczy startu życiowego młodzieży”. Jak dalej podsumowuje, wyznaczniki te tworzą pewien agregat, na który składają się m.in. idea równości oraz solidarności (tamże).

Trzecia przestrzeń obejmuje swym zasięgiem dwie pierwsze, ponieważ jest związana z ideą potencjału ludzkiego (*human potential*). Inkluzja jest tu rozumiana jako maksymalizacja potencjału każdej istoty ludzkiej, co zastępuje modele niedoboru modelami możliwości. Włączanie polega na docenianiu różnorodności, ponieważ każdy człowiek ma swoją życiową ścieżkę, która może odbiegać od dążenia do udziału w gospodarce politycznej kraju, co zakłada ideologia neoliberalna (Gidley i in. 2010, s. 4).

Cechą charakterystyczną jest tu wspomniane wyżej odwracanie uwagi od niedogodności i deficytów, a zwracanie się ku pozytywnemu rozwojowi, uczeniu się przez całe życie i usamodzielnieniu (tamże, s. 5). Ponadto w definicję potencjału ludzkiego wpisuje się idea podmiotowości człowieka i empowermentu. Kategoria empowermentu (tłuma-

czona jako upewnomoenie/uprawomocnienie) stosowana jest bardzo często w pracy socjalnej i „odnosi się przede wszystkim do jednostek i członków grup dyskryminowanych, mniejszościowych i marginalizowanych, które często narażone są na zjawisko ekskluzji społecznej bądź już go doświadczają, będąc wykluczane z procesów podejmowania decyzji, możliwości wpływu, posiadania szeroko rozumianej władzy” (Jarczyńska 2017, s. 121). Celem procesu upewnomoenia jest przede wszystkim odzyskanie przez człowieka czy określone grupy społeczne kontroli nad własnym życiem z poczuciem sprawstwa (ibidem).

Zaprezentowane stopnie inkluzji trudno analizować oddzielnie, ponieważ często przenikają się wzajemnie, tworząc skomplikowany konglomerat.

Założenia badań własnych

Badania zostały przeprowadzone w ramach paradygmatu konstruktywistycznego (Denzin, Lincoln, 2005), w schemacie studium przypadku (Yin 2014). Ich celem było bowiem rekonstruowanie znaczeń w materiale badawczym, osadzonym we współczesności. Przedmiot badań jest silnie skontekstualizowany, jako że interesowało nas zagadnienie inkluzji, ale osadzonej w perspektywie m.in. misji i wpisanych w nie wartości.

Metodą zbierania danych było przeszukiwanie źródeł wtórnych (Rubacha 2008). Źródłami były oficjalne dokumenty wytworzone przez organizacje, tj. statuty, regulaminy, a także wpisy na Facebooku. Metodą analizy danych była jakościowa analiza treści (Elo i in. 2014; Gibbs 2015; Hsieh, Shannon 2005; Rapley 2007). Jest to metoda, która koncentruje się na badaniu języka jako środka komunikacji z uwzględnieniem zarówno treści, jak i kontekstowego znaczenia tekstu. Umożliwia ona interpretację i nadawanie sensu złożonemu zjawiskowi poprzez systematyczne badanie informacji tekstowych. Ponadto wykracza poza tradycyjne liczenie słów i obejmuje badanie języka w celu sklasyfikowania dużych ilości tekstu w efektywną liczbę kategorii, które reprezentują podobne znaczenia (Hsieh, Shannon 2005). Metoda ta jest szczególnie korzystna w przypadku badania zjawisk społecznych, które charakteryzują się wysokim stopniem złożoności. Kontekst i subtelno-

ści języka odgrywają kluczową rolę w tego typu badaniach, umożliwiając uchwycenie nie tylko treści, ale także ukrytych znaczeń. Dzięki swojej zdolności do uchwycenia złożoności języka jest wykorzystywana w badaniach nad inkluzją społeczną czy różnorodnością kulturową.

W naszych badaniach zostało zastosowane ukierunkowane podejście (*directed approach*) do analizy treści (tamże), które jest procesem bardziej ustrukturyzowanym niż w podejściu konwencjonalnym. Teorie dostarczają bowiem kluczowych pojęć, według których materiał badawczy jest kodowany (tamże). Dodatkowym elementem była wspomniana już analiza frekwencyjna, którą można zaliczyć do trzeciego podejścia w analizie treści, tzw. sumatywnego (*summative approach*). Podejście sumatywne polega na identyfikowaniu i liczeniu określonych słów lub treści w celu zrozumienia ich kontekstowego użycia (tamże). Ten etap pozwolił nam na wybór odpowiednich jednostek analizy, które następnie zostały poddane szczegółowej analizie.

W procesie konceptualizacji badań, na podstawie sklasyfikowanych przez Gidley i in. (2010) stopni inkluzji, zostało przez nas sformułowane następujące pytanie badawcze:

Jakie są stopnie inkluzji społecznej obecne w dyskursie organizacji młodzieżowych?

Odpowiedzi na postawione pytanie badawcze poszukujemy w materiałach wytworzonych przez organizacje młodzieżowe działające w Polsce. Wybrane przez nas organizacje skupione są wokół PROM (Polskiej Rady Organizacji Młodzieżowych). Misją PROMu jest: „między innymi popularyzacja uczestnictwa młodych ludzi w życiu publicznym, informowanie opinii publicznej o stanie polityki na rzecz młodzieży w Polsce oraz reprezentowanie organizacji członkowskich” (<https://prom.info.pl>). Wybrane zostały cztery organizacje, które poza tym, że w roku 2020 znajdowały się na liście PROM, to były także widoczne w przestrzeni medialnej. Są to zatem organizacje, które angażują młodzież w różnorodne działania, projekty i inicjatywy, a ich działalność jest widoczna w mediach tradycyjnych (np. telewizja, radio, prasa) oraz w mediach społecznościowych i internetowych (np. Facebook).

Stosując te dwa kryteria łącznie, wybrano następujące organizacje: ATD Czwarty Świat Polska, AIESEC Polska, CIM Horyzonty, CI UNESCO. Krótka ich charakterystyka znajduje się poniżej.

Organizacja AIESEC powstała w 1948 roku na skutek potrzeb, jakie zrodziły się po II wojnie światowej. AIESEC Polska swoją działalność rozpoczęło już w latach 60. XX wieku. Główną jego misją jest „dążenie do osiągnięcia pokoju i pełnego wykorzystania potencjału ludzkiego” (<https://aiesec.pl/o-nas/>). Organizacja skupia się na kształceniu liderów, w tym na wyjazdach zagranicznych w celu wolontariatu lub odbycia staży. Zapis w statucie wskazuje na brak dyskryminacji, w szczególności ze względu na: „rasę i pochodzenie etniczne, wyznanie, płeć, orientację seksualną oraz światopogląd” (Statut, AIESEC).

Trzy lata wcześniej rozpoczęła swoją działalność organizacja UNESCO, z inspiracji myślą, że „ponieważ wojny rodzą się w umysłach ludzi, również w ich umysłach powinny być zwalczane” (<https://www.unesco.pl/unesco/misja-unesco/>). Jej działalność w Polsce zaczęła się w 2005 roku, pod nazwą Centrum Inicjatyw UNESCO, i jest bardzo szeroka. Obejmuje te obszary zaangażowania, które służą rozwojowi międzynarodowej współpracy kulturalnej, oświatowej oraz naukowej. Organizacja deklaruje również „promowanie poszanowania praw człowieka, przeciwdziałanie dyskryminacji i wykluczeniu społecznemu we wszystkich obszarach życia społecznego z jakiegokolwiek powodu” (Statut, CI UNESCO).

Organizacja ATD Czwarty Świat powstała w 1957 roku we Francji, a w Polsce w 1998. I jej główną misją jest „zaangażowanie wspólnie z ludźmi i instytucjami w celu znalezienia rozwiązania problemu skrajnego ubóstwa” (<https://www.atd.org.pl/misja/>). Pomimo faktu, że założycielem organizacji był ksiądz pochodzenia polskiego Józef Wrzesiński, organizacja deklaruje otwartość „dla wszystkich ludzi – bez względu na pochodzenie, miejsce w społeczeństwie, kulturę czy wyznanie” (Statut, ATD Czwarty Świat Polska).

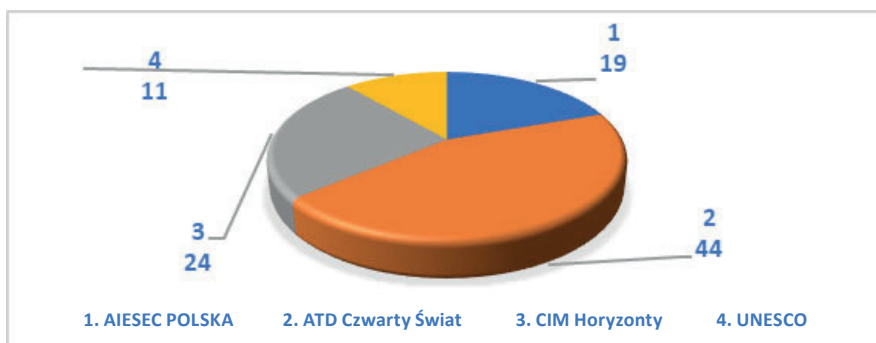
Centrum Inicjatyw Międzykulturowych Horyzonty (w roku 2019 nastąpiła zmiana nazwy organizacji, wcześniej funkcjonującej pod nazwą Centrum Inicjatyw Młodzieżowych Horyzonty) jest polską organizacją, działającą w Poznaniu od 1996 roku. Jej głównym celem jest „inicjowanie, prowadzenie i wspieranie działań edukacyjnych, społecznych i kulturalnych z i dla społeczności lokalnej oraz budowanie dialogu międzykulturowego między przedstawicielkami i przedstawicielami różnych kultur” (<https://cimhoryzonty.org/>). Organizacja chce anga-

żować się w budowanie świata bez nienawiści i pełnego zrozumienia. W statucie deklaruje również, że jest organizacją „wolną od jakichkolwiek politycznych i religijnych wpływów” (Statut, CIM Horyzonty).

Jednostkami analizy były paragrafy dokumentów, wyselekcjonowanych przy użyciu kodów analitycznych, tj. „partycypacja”, „wartości” oraz „wspólnota/naród/państwo”, a następnie zakodowane według występowania wskaźników inkluzji (opis procedury poniżej).

Prace analityczne rozpoczęto od zakodowania materiału badawczego według wybranych słów kluczowych. Były to zarówno słowa będące synonimami i słowami bliskoznacznymi „inkluzji”, tj. „włączanie” czy „otwartość”, jak i działania odczytywane jako inkluzyjne, np. „Wspieraj Cel Zrównoważonego Rozwoju nr 4 i pomóż tureckiej młodzieży rozwijać zdolności językowe i otwartość na inne kultury” (AIESEC, FB, 04.04.2018 r.).

Na rysunku 2 przedstawiono całkowitą frekwencję paragrafów, w których została zidentyfikowana inkluzja.

Rys. 2. Frekwencja paragrafów zawierających inkluzję

Źródło: dane z badań własnych.

Jak widać, najwięcej wskaźników wystąpiło w dokumentach organizacji ATD Czwarty Świat, a najmniej w UNESCO, natomiast frekwencja ma charakter tylko i wyłącznie poglądowy. Organizacja UNESCO miała w ogóle najmniejszą liczbę dokumentów, dlatego niska frekwencja nie oznacza, że jest mniej inkluzyjna niż pozostałe.

Stopnie inkluzji społecznej obecne w dyskursie

Samo pojęcie inkluzji, jak zostało to zaprezentowane w części teoretycznej, jest definiowane w różnych perspektywach – od najwęższej, neoliberalizmu, poprzez sprawiedliwość społeczną, do najszerzej – ludzkiego potencjału. W analizowanych materiałach można odnaleźć wskaźniki każdej z nich.

W ramach działań inkluzyjnych organizacje młodzieżowe powinny dbać o dostępność (łatwy dostęp do swoich programów i działań dla wszystkich młodych ludzi, niezależnie od ich tła społecznego, ekonomicznego czy kulturowego), różnorodność (angażowanie młodzieży z różnych grup etnicznych, osób z niepełnosprawnościami czy tych z trudnościami w dostępie do edukacji), programy wsparcia (tworzenie programów skierowanych do marginalizowanych grup, takich jak warsztaty, szkolenia czy projekty integracyjne, które pomagają młodym ludziom rozwijać umiejętności i pewność siebie oraz zapewnić aktywne uczestnictwo w podejmowaniu decyzji dotyczących organizacji, co pozwala na lepsze zrozumienie ich potrzeb i oczekiwań). Inkluzja może być, jak widać, rozpatrywana na wielu płaszczyznach, które mogą układać się w sposób hierarchiczny (Gidley i in. 2010) – od dbania o dostęp do dóbr społeczno-kulturowych, poprzez partycypowanie w życiu społeczeństwa aż po dostrzeżenie własnego indywidualnego potencjału.

Neoliberalizm

Pierwszym stopniem inkluzji jest neoliberalizm, w który wpisują się takie hasła, jak: „kapitał społeczny”, „praca przede wszystkim”, „nie-dobór wykwalifikowanej siły roboczej”, „wzrost gospodarczy/ekonomiczny” (w oryginale: *social capital, work first, skills shortage, economic growth*; Gidley i in. 2010, s. 3).

W analizowanych dokumentach nie wykazano występowania dosłownych fraz związanych z neoliberalizmem, zaproponowanych przez Gidley i in. (2010). Najbliższe im było sformułowanie wyrażające rozwój kompetencji niezbędnych na rynku pracy:

Szkolenie „New way” [...] to [...] projekt, którego celem jest rozwój inicjatyw adresowanych do młodzieży z mniejszymi szansami [...]. Poprzez szkolenie, wymianę dobrych praktyk oraz badanie sytuacji lokalnej zadaniem projektu jest stworzenie metod szkoleniowych oraz narzędzi zwiększających szeroko rozumianą przedsiębiorczość oraz rozwój kompetencji i umiejętności przydatnych na rynku pracy (Strona Internetowa, Projekty, CI UNESCO).

Zgodnie z założeniami neoliberalizmu działania o charakterze włączającym mają na celu ułatwienie dostępu do rynku pracy. Zwykle dotyczą podnoszenia kwalifikacji i wyrównywania szans do poziomu, który uznawany jest za wystarczający, aby korzystać ze spektrum dóbr społeczno-kulturowych. Powyższy przykład bardzo dobrze ilustruje ideę neoliberalizmu, ponieważ mowa jest o podnoszeniu kompetencji i kwalifikacji, które będą przydatne na rynku pracy. Z drugiej strony, można tu zaobserwować również ideę sprawiedliwości społecznej, która także bywa rozpatrywana w związku z rynkiem ekonomicznym (Gidley i in. 2010, s. 4). Uwaga jest tu kierowana na pomoc młodzieży w postaci rozwoju inicjatyw, m.in. wymiany dobrych praktyk, czyli de facto współpracy i partycypacji, co wpisuje się w drugą przestrzeń inkluzji.

Można zatem wysunąć wniosek, że największa perspektywa w postrzeganiu inkluzji jest reprezentowana w dokumentach badanych organizacji w stopniu marginalnym i dodatkowo w powiązaniu z innymi.

Sprawiedliwość społeczna

Drugi stopień inkluzji wiąże się z takimi hasłami kluczowymi, jak: „odpowiedzialność społeczna”, „partycypacja”, „zaangażowanie”, „możliwości/zdolności” (w oryginale: *social responsibility, participation, engagement, capability*; Gidley i in. 2010, s. 3).

W analizowanych materiałach występują wszystkie słowa związane ze sprawiedliwością społeczną (w sumie 14 kodów). Najwyższą reprezentację mają słowa „możliwości/zdolności”, następnie „partycypacja”, „zaangażowanie” i „odpowiedzialność społeczna”.

W ramach swojej działalności organizacje zapraszają do udziału lub/i realizują projekty, które pomagają rozwijać zdolności, np. kompetencje

językowe, których rozwój u młodych ludzi może stworzyć im lepsze warunki funkcjonowania w zglobalizowanej przestrzeni społeczno-kulturalno-gospodarczej:

Wspieraj Cel Zrównoważonego Rozwoju nr 4 i pomóż tureckiej młodzieży rozwijać zdolności językowe i otwartość na inne kultury (Facebook, kwiecień 2018, AIESEC).

Cel zrównoważonego rozwoju nr 4 brzmi następująco: „Zapewnić wszystkim edukację wysokiej jakości oraz promować uczenie się przez całe życie” (<https://www.un.org.pl/cel4>). Cel nie wskazuje bezpośrednio na kształtowanie zdolności w powiązaniu z rynkiem pracy, a przywołany przykład to potwierdza. Efektem rozwoju kompetencji jest bowiem znacznie szersza kategoria – otwartość na inne kultury. Ponadto wskazuje on na dwupoziomowe rozwijanie zdolności. W pierwszej kolejności rozwija swoje umiejętności włączany wolontariusz, a następnie za jego/jej pośrednictwem rozwijane są kompetencje innych.

Organizacje realizują również projekty partycypacyjne, włączając w nie zarówno specjalistów, jak i osoby/grupy społeczne, dla których te działania są projektowane. Beneficjenci tych programów są przedstawiani we wpisach internetowych jako główni aktorzy różnorodnych działań partycypacyjnych. Jeden z ważniejszych projektów partycypacyjnych to „Nasze Głosy”, realizowany przez ATD Czwarty Świat:

Nasze Głosy to projekt partycypacyjny, którego celem jest zmiana polityki społecznej. Działanie jest innowacyjne dzięki zastosowaniu metody krzyżowania wiedzy, która polega na łączeniu trzech rodzajów wiedzy: wiedzy wynikającej z doświadczenia osób żyjących w ubóstwie, wiedzy praktyków pracujących w systemie pomocy społecznej i wiedzy akademików. Celem spotkań jest powołanie Rzecznika Praw Społecznych broniącego interesów m.in. osób najbiedniejszych, których prawa często są łamane, dla których dostęp do wielu usług jest ograniczony (Strona Internetowa, Główne działania, ATD Czwarty Świat Polska).

W powyższym przykładzie widoczna jest partycypacja, ale również współpraca i pomoc tym, którzy tego potrzebują. Jest to zgodne z de-

finiowaniem sprawiedliwości społecznej przez Z. Ziemińskiego (za: Stoiński 2018, s. 116), szczególnie w zakresie wspierania młodzieży.

W materiałach internetowych organizacji występują także treści nawiązujące do odpowiedzialności społecznej, czyli włączania młodych ludzi do działań na różnych poziomach partycypacyjnych: globalnym, lokalnym czy globalnym (anonimizacja).

New Shores – a Game of Democracy to wieloosobowa gra internetowa, która w atrakcyjny dla młodych ludzi sposób pokazuje złożoność procesów demokratycznych, uczy odpowiedzialności społecznej i ekologicznej [...] (Facebook, wrzesień 2018, CI UNESCO).

Zwiększ wkład w lokalną społeczność. Każdy projekt, który realizujemy, wspiera Cele Zrównoważonego Rozwoju ONZ. Poprzez współpracę z nami wpływasz na lokalną społeczność oraz środowisko w ramach społecznej odpowiedzialności biznesu (Strona Internetowa, Zostań partnerem, AIESEC).

Słowo „zaangażowanie” wystąpiło wiele razy, zawsze w kontekście zaangażowania, zwłaszcza wolontariuszy, w jakieś działania podejmowane przez organizacje. Częściej widoczna jest aktywność organizacji w procesie inkluzji, w znaczeniu – „my się angażujemy, aby potrzebującym żyło się lepiej” niż faktyczne włączania, w znaczeniu – „działamy, aby potrzebujący się angażowali”.

W jednym wpisie „zaangażowanie” wystąpiło w znaczeniu inkluzji o bezpośrednim charakterze:

Ten wspaniały czas był dla nas możliwy dzięki gościnności i zaangażowaniu mieszkańców Osiedla Dudziarska i naszych wolontariuszy (Facebook, lipiec 2018, ATD Czwarty Świat Polska).

Powyższy przykład wskazuje na rolę mieszkańców jako gospodarzy wydarzenia, co wprost wpisuje się w definicję inkluzji. Poprzez oddanie głosu i możliwości działania tym, którzy mogą być rzecznikami we własnej sprawie, realizowany jest główny postulat organizacji, czyli bezpośrednio zaangażowanie podmiotów działań projektowanych i realizowanych przez organizacje młodzieżowe.

Potencjał ludzki

Trzecia, najszerza, perspektywa związana jest z takimi hasłami, jak: „potencjał”, „transformacja społeczna”, „różnorodność kulturowa”/ „międzykulturowość”, „uczenie się ustawiczne/całozyciowe” (w oryginale: *potential, social transformation, cultural diversity, lifelong learning*, Gidley i in. 2010, s. 3).

Słowa wyrażające inkluzyjność w kategoriach wzmacniania potencjału ludzkiego, tzw. empowermentu, występują licznie (43 kody), głównie za pośrednictwem słowa „międzykulturowość”. Nie jest to dokładnie słowo „różnorodność kulturowa”, natomiast w badanym kontekście istnieją przesłanki, aby uznać je za synonimy. W języku polskim wyrażenia: wielokulturowość (najbliższe znaczeniu różnorodność kulturowa), interkulturowość oraz międzykulturowość często stosowane są zamiennie, mają bowiem wspólne oraz odrębne obszary znaczeniowe, w zależności od przyjętej perspektywy mikro/makro. Ponadto słowo „międzykulturowość” wyraża m.in. gotowość do „wolnych od uprzedzeń spotkań między osobami z różnych obszarów kulturowych oraz uwrażliwienie na inność, odmiennność i los «Innego»” (Nikitorowicz, Guziuk-Tkacz 2021, s. 24), co wpisuje się w definicję inkluzji.

Organizacje często poruszają tematykę związaną z kształtowaniem kompetencji międzykulturowych, otwartości i włączania do współdziałania przedstawicieli różnych kultur:

Training Course “I.LAB – Intercultural Learning and Beyond!” Głównym celem warsztatów jest omówienie, znalezienie innowacyjnych metod, narzędzi dla kreowania międzykulturowego dialogu oraz zwrócenie uwagi na to, jak możemy pozbyć się wykluczenia oraz jak możemy pomóc w integracji młodym uchodźcom i imigrantom (Facebook, luty 2018, CIM Horyzonty).

Inny przykład bezpośrednio koncentruje się na wartościach, w tym zrozumieniu międzykulturowym, jako tych najważniejszych dla życia każdego człowieka żyjącego w Polsce:

Dzisiaj świętujemy setną rocznicę wolności i chcemy razem kształtować Polskę przez kolejne sto lat w duchu pokoju, zrozumienia międzykulturowego, szacunku i tolerancji dla każdego człowieka #AIESEC #leadership #independenceday (Facebook, listopad 2018, AIESEC).

„Uczenie się ustawiczne” nie wystąpiło jako cały zwrot, ale częściowo zostało odczytane z wpisu dotyczącego uczenia się i samorozwoju matek, co można odczytać jako przykład całościowego uczenia się:

MOMMAS coffee, czyli inspiracja, uczenie się, dzielenie się i narzędzia do samorozwoju dla mam. Program skupia się na kilku głównych zagadnieniach poświęconych byciu mamą, wspieraniu rozwoju dziecka, zmianom postrzegania ról i rodzicielstwa w dzisiejszym świecie [...] (Strona Internetowa, Projekty, CI UNESCO).

Troska o samorozwój dorosłych (matek) jest wskaźnikiem rozwoju potencjału ludzkiego z wyraźnym procesem empowermentu – wzmacniania samoświadomości w poczuciu rozumienia i wpływu na współczesny świat.

Troska o potencjał ludzki została również wyrażona wprost słowami „potencjał” w kilku przykładach. Jednym z nich jest wpis organizacji AIESEC:

Wierzymy w to, że każda młoda osoba zasłużyła na szansę, aby rozwinąć swój potencjał, dzięki czemu może pozytywnie wpływać na środowisko. AIESEC dostarcza młodym ludziom na całym świecie praktyczne doświadczenia poprzez udział w wymianach międzynarodowych, które umożliwiają im poznanie świata oraz odkrycie tego, co ma dla nich naprawdę znaczenie (Strona Internetowa, O nas, AIESEC).

Wnioski

Analiza dyskursu oraz praktyk partycypacyjnych wybranych organizacji młodzieżowych działających w Polsce pozwala zauważyć, że wszystkie organizacje deklarują w dokumentach, które publikują, brak wykluczenia i promują takie wartości, jak: solidarność, wolność, równość i zaangażowanie społeczne.

W analizowanych wypowiedziach badanych organizacji często podkreślano znaczenie głosu młodzieży, solidarności, dialogu międzykulturowego i działań partycypacyjnych. Z kolei w analizowanych praktykach partycypacyjnych często nacisk położony był na angażowanie młodych ludzi w działania, które mają na celu rozwijanie ich kompetencji, włączanie ich do dialogu społecznego i wspieranie rozwoju osobistego, co wpisuje się w szeroki zakres inkluzji społecznej. Organizacje w ramach opisywanych przez siebie działań odzwierciedlały wszystkie stopnie inkluzji społecznej opisane przez Gidley i in. (2010), choć najczęściej w dokumentach dominują aspekty związane z wyrównywaniem szans oraz zjawiskiem „synergii partnerstwa”, opartym na partnerstwie i współpracy (Saunders i in., za: Gidley i in. 2010).

Hierarchia odtworzyła się w taki sposób, że dominował najszerszy stopień – potencjału ludzkiego, następnie sprawiedliwości społecznej, a na końcu, z marginalną frekwencją – neoliberalizm. W ramach poziomu neoliberalnego badane organizacje skupiały się głównie na dostępie do rynku pracy i wyrównywaniu szans ekonomicznych. Z kolei poziom sprawiedliwości społecznej obejmował głównie aktywne uczestnictwo, odpowiedzialność społeczną i rozwijanie zdolności, natomiast poziom związany z potencjałem ludzkim mogliśmy odnaleźć w działaniach skierowanych na rozwój potencjału w ogóle, empowerment, różnorodność i uczenie się przez całe życie.

Analizy wykazały, że organizacje realizują założenia zawarte w definicji inkluzji społecznej (Dryżałowska i in. 2018). Tworzą przestrzeń aktywnego uczestnictwa społecznego wszystkim młodym ludziom, niezależnie od ich zróżnicowania (Dykcik 2008). Najwięcej wskaźników inkluzji pojawiło się w przypadku ATD Czwarty Świat, co może odzwierciedlać ich bardziej zaawansowane lub szeroko zakrojone praktyki inkluzywne. W dyskursie obecne były różne poziomy inkluzji, choć dominowały te najbardziej zorientowane na wyrównywanie szans i uczestnictwo.

Analiza dyskursu i praktyk partycypacyjnych badanych przez nas czterech organizacji jest opartą na deklaracjach podstawą do bardziej pogłębionej analizy podejmowanych działań. Prawdziwym wyzwaniem dla organizacji jest bowiem konieczność zapewnienia marginalizowanym grupom faktycznego dostępu i uczestnictwa, unikania powierz-

chownej lub symbolicznej inkluzji oraz świadomego przeciwdziałania nieświadomej dyskryminacji i wykluczeniu, a dla badaczy weryfikacja postulatów i obietnic publikowanych przez organizacje w formie dokumentów i wpisów w konfrontacji z rzeczywistymi działaniami.

Podsumowując, dyskurs i praktyki partycypacyjne wybranych organizacji młodzieżowych działających w Polsce wykazują różne stopnie inkluzji społecznej, od formalnego dostępu po pełne wykorzystanie potencjału i empowerment. Realizacja tych idei wymaga świadomego działania, refleksji nad praktykami i ciągłego dążenia do tworzenia przestrzeni rzeczywiście inkluzywnych, sprzyjających rozwojowi młodzieży i integracji społecznej.

Bibliografia:

- Angermuller, J., Maingueneau, D., Wodak, R. (red.). *The discourse studies reader: Main currents in theory and analysis*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamin, 2014.
- Broda-Wysocki, P. *Wykluczenie i inkluzja społeczna. Paradygmaty i próby definicji*. Warszawa: IPiSS, 2012.
- Cele Zrównoważonego Rozwoju 2030, ONZ, <https://www.un.org.pl/>.
- Cuprjak, M., Czech-Włodarczyk, C. 2023. "Levels and Forms of Political Participation in Selected Youth Organisations Operating in Poland". *Przegląd Badań Edukacyjnych* 2(40): 159–177. <http://dx.doi.org/10.12775/PBE.2022.023>.
- Dryżałowska, G. 2019. „Iluzoryczność procesu inkluzji społecznej”. *Kultura i Edukacja* 1(123): 91–107.
- Dryżałowska, G., Kuleta-Hulboj, M., Naumik, A., Skura, M., Steinhagen, A. M. *Inkluzja w perspektywie pedagogiki specjalnej i pedagogiki społecznej. Pytania, konteksty, dyskusje*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2018.
- Dykcik, W. „Wykluczanie, dyskryminacja i marginalizacja godności oraz praw osób z głębszą i złożoną niepełnosprawnością jako problem społeczny i pedagogiczny”. W: *Współczesne problemy pedagogiki specjalnej*, red. U. Bartnikowska, Cz. Kosakowski, A. Krause. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2008.

- Elo, S., Kääriäinen, M., Kanste, O., Pölkki, T., Utriainen, K., Kyngäs, H. 2014. „Qualitative Content Analysis: A Focus on Trustworthiness”. *Sage Open* 4(1). <http://dx.doi.org/10.1177/2158244014522633>.
- Hsieh, H.-F., Shannon S. E. 2005. “Three Approaches to Qualitative Content Analysis”. *Qualitative Health Research*, 15(9): 1277–1288. <http://dx.doi.org/10.1177/1049732305276687>.
- Gibbs, G. *Analizowanie danych jakościowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011.
- Gidley, J., Hampson, G., Wheeler, L., Bereded-Samuel, E. 2010. „Social inclusion: Context, theory and practice”. *The Australasian Journal of University-Community Engagement* 1(5): 6–36.
- Guba, E., Lincoln, Y. *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. California–London–New Delhi–Singapore: SAGE Publications, Inc., 2005.
- Hardy, C., Phillips, N. W. 2004. “Discourse and power”. W: *The SAGE Handbook of Organizational Discourse*, red. D. Grant, C. Hardy, C. Osrick, L. Putnam, 299–316. SAGE Publication. <http://dx.doi.org/10.4135/9781848608122.n14>.
- Jarczyńska, J. 2017. „Empowerment w pracy socjalnej jako skuteczne podejście stosowane w rozwiązywaniu problemów społecznych”. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika* 2(XXXIV): 121–137. http://dx.doi.org/10.12775/AUNC_PED.2017.018.
- Kargulowa, A. 2015. „Poradnictwo w(y)pisane w neoliberalizm”. *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja* 2(70): 7–21.
- Nikitorowicz, J., Guziuk-Tkacz, M. 2021. „Wielokulturowość – międzykulturowość – transkulturowość w kontekście pedagogicznym”. *Edukacja Międzykulturowa* 2(15): 23–36. <http://dx.doi.org/10.15804/em.2021.02.01>.
- Ostrowicka, H. *Problematyzacje. Studia nad dyskursem w badaniach edukacyjnych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2022.
- Potter, W. J., Levine-Donnerstein, D. 1999. “Rethinking validity and reliability in content analysis”. *Journal of Applied Communication Research* 27: 258–284.
- Potulicka, E., Rutkowiak, J. *Neoliberalne uwikłania edukacji*. Kraków: Wydawnictwo „Impuls”, 2010.
- Rapley, T. *Doing conversation, discourse and document analysis*. London: SAGE Publications Ltd., 2007.
- Rubacha, K. *Metodologia badań nad edukacją*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2008.

- Silver, H. 2015. "The Contexts of Social Inclusion". *DESA Working Paper* 144, <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2641272>.
- Stoiński, A. 2018. „Przeobrażenia idei sprawiedliwości społecznej, część III: Sprawiedliwość społeczna jako idea solidarności i równości”. *Roczniki Filozoficzne* 1(LXVI): 115–132. <http://dx.doi.org/10.18290/rf.2018.66.1-7>.
- Witten, U. *Inklusion und Religionspädagogik. Eine Wechselseitige Erschließung*. Stuttgart: Kohlhammer Verlag, 2021.